

С.Б.Хведченя*

**ДАВНЬОІСЛАНДСЬКІ САГИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ:
ПОДОРОЖ ТОРВАЛЬДА КОДРАНССОНА У СВЯТУ ЗЕМЛЮ І ЙОГО
ПЕРЕБУВАННЯ НА ТЕРЕНАХ РУСІ (ПОЧАТОК ХІ ст.)**

Стаття розповідає про подорож ісландського євангеліста Торвальда Кодранссона шляхом «із варяг у греки» до Києва та Єрусалима, що її він здійснив на початку ХІ ст. Зроблено спробу визначити місце розташування монастиря, заснованого Торвальдом на теренах Русі. Наведено приклади участі інших варягів у суспільно-політичному житті України-Русі в ХІ ст.

Україну-Русь та Ісландію пов'язують стосунки, що були започатковані ще в епоху вікінгів – у далекому ХІ ст. Обидві країни майже одночасно прийняли християнство: Україна-Русь у 988 р., а Ісландія – близько 1000 р. Віддаленість Льодового острова від давньоруських земель не стала на заваді прямим зв'язкам між країнами.

Вікінги (або нормани) назавжди залишили свій слід в історії України-Русі (де їх називали варягами) та Ісландії. Ці відважні люди відіграли неабияку роль у становленні й розбудові обох країн на ранньому етапі їх історії. Згідно з «Повістю минулих літ», у 862 р. слов'янські племена покликали до себе князів із-за моря Варязького (Балтійського), від варягів, котрі називалися руссю. Відтоді ці краї отримали назву Руської землі. Легендарні правителі Києва – Аскольд і Дір, були першими християнами, що прибули на Русь зі Скандинавії. Майже одночасно, у 860 р., до великого острова посеред Атлантичного океану прибули інші скандинави: швед Гардар та норвезькі вікінги Наддод і Флокі із Рогаланда¹. Останній назвав нову землю Країною Льоду, або Ісландом. Таким чином, одна гілка вікінгів (варягів) у далекому ІХ ст. перемістилася на південь, в Україну-Русь, а друга – на захід, в Ісландію. І ті, і інші взяли активну участь в історії обох країн.

На початку ХІ ст., за часів правління хрестителя Русі князя Володимира Святославича, Київ відвідав ісландець Торвальд Кодранссон (Мандрівник). Ранній період його життя доволі повно відображений у давньоісландських сагах, проте останні його роки, пов'язані з перебуванням на території Гардарики-Русі, укриті суцільним мороком таємниці. Подорожі Торвальда в Русь давньоісландські саги присвятили лише декілька абзаців. На даний момент, окрім відомої праці О.Пріцака, новітніх досліджень українських учених із цього питання немає.

Найповніша та водночас найдавніша оповідь про Торвальда Кодранссона (Мандрівника) та його намагання проповідувати християнство на рідних землях Ісландії розміщена у двох давньоісландських джерелах: «Forvalds þáttir víðforla» («Пасмо про Торвальда Мандрівника») та «Kristni saga» («Сага про хрещення»).

Історики вважають, що твір «Пасмо про Торвальда Мандрівника» виник на початку ХІІІ ст. Автором його називають ченця Гунналауга Лейвссона, який написав «Сагу про Олава Трюггвасона». Латиномовний оригінал не зберігся, проте до наших днів дійшла ісландська версія, датована кінцем ХІІІ ст. Цю розповідь можна знайти на сторінках трьох рукописів, що були створені наприкінці ХІV ст.² Ми також залучили оповідь «The Tale of Thorvald the Far-Travelled» («Історія про Торвальда Мандрівника») з сучасного видання давньоісландських саг у перекладі англійською мовою, що було люб'язно надане нам Консульством Ісландії в Україні³. Найновіше видання тексту «Пасма про Торвальда»⁴ і деякі інші матері-

* Хведченя Сергій Борисович – канд. географ. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: khvedchenia@ukr.net

али з даної тематики у наше розпорядження представив відомий ісландський учений Г. Сігурдссон (Gisli Sigurdsson).

Що стосується «Саги про хрещення», то вона становить собою компіляцію з декількох праць, написаних у XIII ст. Сага, автором якої вважається Стурла Тордарсон (1214–1284 рр.), розповідає про події від 1000 р., коли Ісландія була охрещена, до 1118 р. Оригінальний текст ісландською мовою і його російський переклад наведено у праці Г.В. Глазиріної⁵. Використовуючи всі ці джерела, спробуємо простежити життєвий шлях Торвальда Кодранссона (Мандрівника) від народження до смерті.

Згідно з давньоісландськими сагами, Торвальд Кодранссон (Мандрівник) народився в Ісландії близько 950 р. Він був сином Кодрана, що жив у Гільї, у Ватнсдалі, неподалік від узбережжя Гунавлой. Торвальд походив із роду Барда з Алля (Норвегія) і належав до ісландського клану Скіндунгів⁶. У «Пасмі про Торвальда» майбутнього мандрівника зображено як представника одного з найдревніших родів Ісландії, коріння якого сягають початку заселення острова, тобто 860 р.

Г.В. Глазиріна, вивчаючи генеалогію Торвальда Кодранссона, проаналізувала декілька найголовніших давньоісландських джерел: «Книгу про ісландців» Арі Мудрого, створену у 1122–1132 рр.; Аннали (кінець XIII–XVI ст.); «Книгу про заселення країни» у трьох редакціях (1275 – початок XIV ст.); «Пасмо про Торвальда Мандрівника» (третья чверть XIV ст.). Цікаво, що у перших трьох джерелах ім'я Торвальда Кодранссона взагалі не зустрічається, що пояснюється їх структурними та семантичними особливостями. Перші три ступені генеалогічного древа Торвальда присутні у всіх давньоісландських пам'ятках. П'яте покоління роду, яке представляв сам Торвальд, очевидно, було не таким важливим та обов'язковим для «Книги про заселення країни». На перший план Торвальд Кодранссон виходить у «Пасмі про Торвальда» і «Сазі про хрещення», стаючи невід'ємною частиною оповідей, їх головним героєм.

Дитинство Торвальда пройшло в північному районі Ісландії, у Гільї. В юні роки він вирушив у Данію. Там молодий ісландець приєднався до загону вікінгів, очолюваних Свейном Гаральдссоном Вилобородим, який у 984–1014 рр. був данським королем. Кілька років Торвальд прослужив у Свейна, брав участь у нападах на західних сусідів і зажив слави вправного вояка та надійного бойового товариша. Звитяги Торвальда гармонійно поєднувалися з чесністю, щедрістю та справедливістю. Нерідко свою частку здобичі він віддавав бідним людям, за власний кошт визволяв полонених. За такі чесноти Торвальда поважали не тільки друзі-вікінги, але й навіть ті, хто донедавна були його ворогами.

Одного разу репутація Торвальда навіть врятувала життя йому та Свейну Вилобородому. Це трапилось під час невдалого рейду в Уельс. Тоді вікінги занадто віддалилися від своїх кораблів і несподівано наскочили на великі сили валійців. Торвальд та Свейн потрапили в полон, проте завдяки ісландцю, який саме напередодні цих подій звільнив синів ворожого воєначальника, їх обох відпустили на волю.

Торвальд Кодранссон багато подорожував, за що й отримав своє прізвисько – Мандрівник. Серед інших місць він відвідав Саксланд (Саксонію), де зустрівся з єпископом Фридрекком. Близько 980 р. цей єпископ-місіонер хрестив Торвальда на берегах річки Ельби і новий християнин умовив Фридрека вирушити разом із ним на його батьківщину – в Ісландію. Деякі дослідники повернення Торвальда Кодранссона, який супроводжував саксонського єпископа, додому датують 981 р.⁷ Уважається, що Фридрек прибув в Ісландію взимку 981 р.

За деякими даними, саксонський єпископ Фридрек перебував на Льодовому острові з 981 по 985/986 рр.⁸ Проте в «Історії про Торвальда Мандрівника» йдеться, що «Торвальд і єпископ прожили в будинку Кодрана в Гільї 13 років»⁶. Це ж джерело повідомляє, що єпископ, Торвальд і їх прибічники пішли на захід, у Відідал, побудували будинок в Лаек'ямонті й прожили там 4 роки. За 16 років до

хрещення Ісландії, тобто в 984 р., єпископ і Торвальд побудували першу церкву. У написаній ісландським істориком Арі Торгільссоном «Книзі про ісландців» (приблизно 1125–1130 рр.) саксонського єпископа Фридрека названо першим з іноземних місіонерів, які проповідували християнську віру в Ісландії¹⁰.

Місія Торвальда та саксонського єпископа не всіма ісландцями сприймалася схвально, подекуди християнізації острова чинився жорсткий опір. Першу християнську церкву неодноразово намагалися спалити, випробовували на міцність і Торвальда з Фридрекком. Одного разу підкуплені місцевими жителями поетискальди склали сатиричний памфлет про місіонерів. Торвальд не витримав наруги і вбив двох поетів. «Сага про гренландців», де йдеться про Ейріка Рудого (славетного ісландця, який відкрив Гренландію), оповідає, що за п'ятнадцять років до християнізації Ісландії, тобто у 985 р., єпископ Фридрек і Торвальд Кодранссон були змушені залишити Льодовий острів і податися до Норвегії¹¹.

Християнська місія Торвальда в Ісландії (981–985 рр.) не була вповні успішною, адже він разом з єпископом Фридрекком був змушений виїхати з острова ще до офіційного прийняття християнства. Разом вони охрестили лише небагатьох ісландців на півночі країни. Розповідь про місіонерську діяльність Торвальда на рідному острові нагадує оповідь про християнку Гудрит, дочку Торбйорна¹². Гудрит відома своєю мандрівкою до Гренландії і тим, що серед її нащадків були перші ісландські єпископи. Вона здійснила прощу до Риму, а після повернення збудувала церкву й прийняла чернецтво. Очевидно, що такий кінець життя відзеркалював тодішні уявлення про істинний шлях справжнього християнина, який познав єдину віру й приніс її своїм співвітчизникам.

Пізніше, у 997 р., за дорученням Олава Трюггвасона, до Ісландії прибув Тангбранд і хрестив «усіх, хто прийняв віру». Ісландці прийняли християнство на альтингу в 1000 р. За взаємною згодою язичників і християн був оголошений закон, що всі люди повинні бути християнами, і всі, хто ще не був охрещений, мають прийняти нову віру. Той, хто таємно відправлятиме язичницькі обряди жертвопринесення, підлягав трирічному вигнанню.

Після прибуття до Норвегії шляхи-дороги Торвальда і Фридрека розійшлися – єпископ повернувся до Саксонії, де через деякий час помер, а Торвальд продовжив свої мандри, відвідавши Київ, Константинополь та Єрусалим.

Торвальд Кодранссон після подій 985 р. прожив ще багато років. У Норвегії він зустрічався з королем Олавом Трюггвасоном, який правив цією країною з 995 по 1000 рр. Торвальд твердо вирішив не повертатися до Ісландії, оскільки після кількох убивств уже не зміг би проповідувати слово Боже в рідних землях. Після смерті норвезького короля Олава Трюггвасона (1000 р.) Торвальд попрямував на прощу у Святу Землю.

Дорогою до Єрусалима Торвальд Кодранссон побував у стольному граді Києві (приблизно 1000 р.). Православна церква вважає, що неабиякий вплив на Торвальда Мандрівника (до речі, як і на короля Олава Трюггвасона) справив великий київський князь Володимир Святославич – хреститель Русі, який княжив з 978 по 1015 рр. Завдяки князю Володимирі Торвальд начебто прийняв православну віру. Сучасна інтернет-версія «Життя святого рівноапостольного князя Володимира» так сповіщає про це: «Під впливом святого князя (Володимира) хрестилися і деякі відомі іноземці, наприклад, норвезький конунг (король) Олаф Трюггвасон († 1000), що жив декілька років у Києві, знаменитий Торвальд Мандрівник, засновник монастиря святого Іоанна Предтечі на Дніпрі, та інші»¹³.

На шляху до Єрусалима Торвальд також відвідав Грецію і Константинополь. На той час імператором Візантії був Василій II Болгаробоець, який правив з 976 по 1025 р. Згідно з давньоісландськими сагами, візантійський імператор прийняв Торвальда з великою пошаною, обдарувавши цінними подарунками. Можна припустити, що він також зустрічався з візантійським патріархом. Відомо, що пат-

ріаршу кафедру за часів Торвальда Мандрівника обіймали Миколай II Хрисоверг (979–991 рр.), Сісіній I (996–998 рр.), Сергій II Мануїліт (1001–1019 рр.), Євстафій (1019–1025 рр.). Скоріше всього, Торвальд, який мандрував у Святу Землю після 1000 р., зустрівся із патріархом Сергієм II Мануїлітом.

Давньоісландські саги розповідають, в якій би країні не перебував видатний ісландець, скрізь до нього ставилися шанобливо, поважаючи за місіонерські заслуги. Після відвідин Єрусалима Торвальд Кодранссон повернувся в Русь, де знаменитого ісландця прийняли особливо привітно. Згідно з давньоісландськими сагами, Торвальд збудував тут прекрасний монастир поблизу церкви св.Іоанна Предтечі та зробив щедрі пожертвування обителі. Із тих часів цей монастир називали «монастирем Торвальда». Він був розташований під скелею Дрьовн. У цій обителі Торвальд закінчив своє земне життя і там же був похований.

Інформація про заснування Торвальдом Кодранссоном монастиря на давньоруських теренах є найбільш важливим і цікавим сюжетом для нашого дослідження. Адже можна впевнено констатувати, що нині ані в Україні, ані в Білорусі чи в Росії невідомо жодного монастиря, який би носив ім'я Торвальда. Саме тому ми зібрали всі фрагменти давньоісландських саг про обитель і поховання Торвальда Кодранссона та відомості про всі давньоруські храми Іоанна Предтечі, що були на території України-Русі до монголо-татарського нашествия.

Згідно з відомостями, що містяться у «Пасмі про Торвальда Мандрівника»: «Найбільші почесні були віддані йому (Торвальду Кодранссону) в Аустервегу, коли імператор (Візантії) послав його туди як вождя або правителя, настановивши його над усіма королями на Русі та в усій Гардариці. Там Торвальд Кодранссон побудував від самих його підвалин святий монастир поблизу собору, присвяченого Іоаннові Хрестителю, та обдарував його землями. І відтоді той монастир називали його ім'ям – Торвальдова обитель. У цьому монастирі він закінчив своє життя, і там-таки він похований. Ця обитель стоїть під високою скелею, яка називається Дрьопн/Дравн»¹⁴.

Дещо по-іншому останні роки Торвальда висвітлені у творі «Сага про хрещення»: «Обидва вони (Торвальд Кодранссон і Стевнір Торгільссон) багато подорожували світом і дісталися аж до Єрусалима та Константинополя і таким чином до Кенунгарда (Києва) та на північ по Непру (Дніпру). Торвальд помер на Русі неподалік від Палтескі (Полоцька). Його поховано там на пагорбі у церкві св.Іоанна Хрестителя, і називають його святим. Ось як розповідає про це Бранд Подорожник: «Я був там, де Христос упокоїв Торвальда Кодранссона. Там поховано цього святого на високому пагорбі, угорі на Дрьовні, у церкві Іоанна Хрестителя»¹⁵.

Як бачимо, обидва тексти по-різному визначають місце розташування обителі Торвальда та його поховання. «Пасмо про Торвальда Мандрівника» явно перебільшує заслуги, почесні та становище Торвальда Кодранссона, який нібито мав владу над усіма давньоруськими князями. Ісландець заснував нову обитель та обдарував її земельними угіддями. За заслуги перед церквою його поховали у цьому монастирі, місце розташування якого «Пасмо про Торвальда Мандрівника» не вказує, лише називаючи орієнтир у вигляді скелі під назвою Дрьопн, або Дравн.

«Сага про хрещення» не згадує про неабияку владу Торвальда над усіма князями, проте вона називає його «святим». Стосовно місця обителі й поховання твір подає більш детальну інформацію – монастир Торвальда розташовувався поблизу міста Полоцька, там же слід шукати вже відому нам скелю Дрьовн.

Усі редакції розповіді про Торвальда Мандрівника у давньоісландських сагах звела разом Г.В.Глазиріна¹⁶. Оповідь про мандри Торвальда розміщена в усіх трьох редакціях саги «Пасмо про Торвальда Мандрівника», що були створені до 1250 р. Вона також є у «Сазі про хрещення», записаній приблизно протягом 1237–1250 рр. Таким чином, дослідники можуть простежити життєвий шлях Торвальда

Кодранссона за чотирма джерелами. Усі оригінальні тексти давньоісландських саг опубліковано¹⁷. Чотири редакції з невеликими різницями розповідають про мандрівку Торвальда і будівництво монастиря. Згадані вище редакції були створені через 250 років від зазначеної події і розрізняються за деякими суттєвими біографічними та географічними уточненнями.

Проаналізувавши всі наявні на сьогодні варіанти оповідей про Торвальда і його мандри, Г.В.Глазиріна дійшла висновку, що найбільш ранньою сагою є та, що взагалі не прив'язана до Русі. Згідно з цим твором, Торвальда Кодранссона з великою пошаною приймали у Константинополі, а потім він заснував монастир, про місце розташування якого в тексті саги нічого немає. Цій обителі мандрівник зробив щедрі пожертвування і тут-таки закінчив своє земне життя. Важливо, що заснована Торвальдом обитель ніяким чином не пов'язана з Руссю. Навпаки, на основі першої редакції саги можна зробити висновок, що монастир Торвальда був у Візантії. Крім того, немає жодного слова про церкву Іоанна Предтечі поблизу обителі й могили.

Три інші версії саги розповідають цю історію трохи інакше. Після відвідин Візантії Торвальд помандрував у Русь, де й збудував від самих підмурків новий монастир поблизу собору Іоанна Предтечі, пожертвувавши новій обителі великі гроші. За ці заслуги перед церквою монастир назвали його ім'ям. Торвальд перебував в обителі до кінця своїх днів та упокоївся у своєму монастирі. Першого ісландського євангеліста поховали біля гори з назвою Др'овн (Дріпа, Дравн).

У редакціях саги містяться географічні назви: Русь, Київ, Дніпро і якась невідома «гора Др'овн». Лише одна редакція саги про Торвальда, а саме «Сага про хрещення», розповідає про смерть Торвальда поблизу від Полоцька. Тільки тут його називають святим.

Г.В.Глазиріна запропонувала свою версію, згідно з якою, після подорожі ісландського скальда Бранда до Русі, він написав рядки, присвячені Торвальдові та його могилі поблизу монастиря. Згодом їх було процитовано у трьох більш пізніх редакціях саги про Торвальда Мандрівника. Таким чином, з'явилася розповідь про монастир Торвальда в Русі, церкву Іоанна Предтечі й могилу засновника обителі поблизу скелі Др'овн.

Якщо звести всі географічні назви з давньоісландських саг про останню подорож Торвальда Кодранссона в Русь, то вийде чималий перелік: Jǫrsalaheim (Єрусалим), Miklagarðs (Константинополь), Grikkland (Греція), Syrland (Сирія), Rúzlandi (Русь), Rúzia (Русь), Garðaríki (Русь), Kænugarðs (Київ), Nepr (Дніпро), Pallteskju (Полоцьк), Drofn/Drofn/Drafne (скеля Др'овн (?)).

У давньоісландських сагах Русь отримала ім'я Garðar/Garðaríki (Гардар/Гардарика). Крім того, існувала ще доволі рідко вживана назва – Ruscía. За підрахунками дослідників, у сагах про норвезьких конунгів Русь згадується таким чином: один раз як Garðar і п'ять разів як Austrvegr («Східний шлях»). У сазі про Олава Трюггвасона Русь позначається за допомогою топонімів із коренем Aust – 3 рази, Garðar – 7 разів, Garðaríki – 8 разів і Garðaveldi – 1 раз¹⁸.

Використання давніми ісландцями кореня garð для передачі східноєвропейської топонімії спонукало істориків звернути увагу на зв'язок давньоісландського garðr і староруського «град» – споріднених слів зі значенням «огорожа, фортеця». Скандинави, які вирушали вглиб слов'янської території шляхом «із варяг у греки», зустрічали ланцюжок укріплених поселень, званих місцевими жителями «градами». Тому цілком природно, що на першому етапі знайомства з Руссю вони називали цю країну Garðar – «Міста-фортеці». Більш пізню назву Garðaríki, що зустрічається у королівських сагах першої третини XIII ст., слід трактувати вже не як «Країну фортець», але як «Країну міст».

Давньоісландська назва Києва – Kænugarðr – окрім «Саги про хрещення» трапляється ще в кількох джерелах, у тому числі в «Описі землі» (остання чверть XII ст.), географічному творі «Які землі лежать у світі» (зберігся в рукописі пер-

шої третини XIV ст.), «Діяннях данців» Саксона Граматика (1208 р.) та цілому ряді більш пізніх ісландських саг про Одде-Стрілу, Грольве-Пішохода, конунга Гаутреке та ін.

Факт належності назви Kænugarðr (Київ) до топонімичного ряду – garðr, в якому Hólmgarðr (Новгород) зафіксовано в рунічному написі першої половини XI ст., а Miklagarðr (Константинополь) – у скальда Бельверка Арнорссона (друга третина XI ст.), так само, як і проміжне положення Києва між Новгородом і Константинополем на шляху «з варяг у греки», освоєному скандинавами вже у IX ст., указує на його появу майже в той самий час, що і топоніма Hólmgarðr.

Дослідники вважають, що основою для створення давньоісландської назви Києва (Kænugarðr) стала билинна назва цього міста – Киянов-град. Проте існує версія, що ця назва походить від давньоісландського слова «кєпа», що означало «човен». У такому разі назва Києва Kænugarðr може трактуватися як «місто човнів», що у X–XII ст. відповідало дійсності, адже через нього проходив великий водний шлях «із варяг у греки».

Відомості ісландських географічних творів і саг про Полоцьк (Pallteskja) вельми різноманітні – тут є загальна інформація про саме місто та Полоцьку землю як складові частини Русі, про місцеву фортецю, інші конкретні відомості XI ст. Найраніше цей топонім зафіксовано у географічному творі з умовною назвою «Опис землі-I» (остання чверть XII ст.). Окрім цього, Полоцьк згадується в «Діяннях данців» Саксона Граматика, ще у двох географічних творах, у пізній королівській сазі про Едмунда і в єпископській сазі про Торвальда Мандрівника. Топонім, судячи з усього, належить до географічної традиції, що знайшла віддзеркалення у трактатах і сагах про стародавні часи. У давньоісландському топонімі Полоцька Pallteskja відбилася зафіксована в Іпатіївському та Псковському літописах давноруська назва цього міста – Полтескъ.

Мандрівка Торвальда Кодранссона до Святої Землі на початку XI ст. не була чимось дивовижним – східний маршрут до Константинополя вікінги освоїли ще з давніх-давен. Він пролягав по річкових системах Русі до Чорного моря, а далі – до столиці Візантійської імперії. У ранніх королівських сагах під Східним шляхом (Austervegr) розумілися землі, розташовані на шляху «з варяг у греки»¹⁹.

Про зацікавленість скандинавів у Візантійській імперії свідчить той факт, що у 980 р. там навіть було сформовано варязький військовий загін, а сімома роками пізніше у Константинополі з'явилася норманська гвардія. На початку XI ст. серед полководців імперії відзначився норвезький конунг Гаральд Гардар, який прибув до Константинополя в першій половині 1034 р. і залишався там на військовій службі до 1042–1043 рр.²⁰ Він відзначився у бойових походах на Схід, Балкани й Південну Італію. Проте нас найбільше цікавить подорож Гаральда до Святої Землі, описана ісландським скальдом XI ст. Стувом Сліпим. Пізніше Сноррі Стурлуссон включив цей епізод до зводу королівських саг (близько 1230 р.). Давньоісландські саги повідомляють, що «Гаральд зі своєю дружиною вирушив до Йорсалаланда (Святої Землі) і через неї – до Йорсалаборгу (Єрусалима)». Норвезький конунг «приніс багаті дари Гробу Господню, Святому Хресту та іншим святиням у Йорсалаланді», після чого повернувся до Константинополя.

Гаральд Гардар (Гаральд Сігурдарссон, Гаральд Суворий) (бл. 1015–1066 рр.) був сином норвезького ярла Сігурда Сира. Його зведеним братом був король Норвегії у 1015–1028 рр. Олав Гаральдссон (Олав Святий), якого скинув із трону данський конунг Кнут Великий. Гаральд був змушений покинути батьківщину. У 1030–1034 рр. він перебував при дворі великого князя київського Ярослава Володимировича. У 1034 р. Гаральд разом зі своїм скандинавським загоном (500 вояків) прибув до Константинополя. На службі у візантійських імператорів він перебував до 1042–1043 рр., після чого знову з'явився у Києві, де одружився з

дочкою князя Ярослава – Єлизаветою. У 1045 р. Гаральд повертається у Скандинавію і двома роками пізніше стає правителем Норвегії. У 1066 р. Гаральд Суворий загинув у битві з англосаксами на сході Англії.

Очевидно, паломництво Гаральда Суворого до Святої Землі відбулося у 1037 р. На той час у Палестині та Північній Сирії склалася дуже непроста воєнно-політична обстановка. Єрусалим і Свята Земля входили до складу Фатимідського халіфату. Правління цими територіями здійснював сирійський намісник халіфа, до компетенції якого входив і допуск прочан в Єрусалим. Це створювало значні перешкоди, шлях європейським пілігримам був практично перекритий, лише невеликі окремі групи їх на власний страх і ризик наважувалися подорожувати до Гроба Господнього. У відповідь на наступ візантійського імператора Василя II на єгипетські володіння у Фінікії халіф ал-Хакім (996–1021 рр.) розпочав репресії проти християнського населення своєї країни. У 1008 р. за його наказом було вщент зруйновано храм Гроба Господнього в Єрусалимі. Лише при халіфі аз-Захірі (1021–1035 рр.) стан справ змінився. Після 1025 р. потік пілігримів зріс. Так, у 1026 р. подорож до Єрусалима здійснив нормандський герцог Роберт разом із великою кількістю своїх співвітчизників. Після поклоніння святим місцям вони поверталися додому через Візантію. Французький хроніст Рауль Глабр сповістив про смерть герцога поблизу Нікеї і його поховання там²¹.

У 1037 р. халіф ал-Мустансір (1035–1094 рр.) наказав відбудувати храм Гроба Господнього. Імовірно саме цього року відбулася подорож конунга Гаральда у Святу Землю, який відвідав Єрусалим, дійшов до Йордану, звільнивши дорогу від розбійників, пожертвував на відбудову храму Гроба Господнього чималі кошти й повернувся до Константинополя.

Однак для нас важливо, що подорож Торвальда Мандрівника до Святої Землі не була чимось екстраординарним. Як і решта варягів, він рушив до Константинополя шляхом «із варяг у греки», що найбільш активно використовувався протягом X–XI ст. За «Повістю минулих літ», це була велика торгівельна магістраль, яка поєднувала північні країни Європи з Візантією. Розпочинався шлях від узбережжя Балтійського (Варязького) моря і йшов через Новгород, Полоцьк, далі водним маршрутом через усю територію Русі, її столицю – Київ, до свого кінцевого пункту – міста Константинополь, столиці Візантійської імперії.

Окрім «Повісті минулих літ» є ще одне історичне джерело, яке детально описує шлях «із варяг у греки» – це трактат із політичної географії тогочасного світу, складений близько 950 р. імператором Константином Багрянородним, який мав назву «Про управління імперією». У розділі 9 ідеться про початковий (із візантійської перспективи) пункт шляху (Константинополь), першу велику зупинку на ньому (Київ) і кінцеву точку (Новгород). У творі перелічено давньоруські міста: Новгород, Смоленськ, Чернігів, Любеч, Вишгород. Київ, який візантійці також називали Самбатас, виділено окремо, зважаючи на його особливе значення, оскільки це була як на той час велика гавань, місце стоянки й ремонту суден. Слід згадати, що давньоісландські саги називають Київ «містом човнів» (Kænugarðr).

Оскільки діяльність Торвальда Кодранссона (Мандрівника) на теренах Русі в давньоісландських сагах чітко пов'язана зі створенням нового монастиря поблизу церкви Іоанна Предтечі, вважаємо за необхідне більш детально розглянути це питання і визначити, які саме храми на честь цього святого, одного з останніх пророків Старого Заповіту, що проповідував наближення Царства Божого, хрестив багатьох людей, у тому числі й самого Ісуса, існували в Русі напередодні монголо-татарської навали.

Нам удалося розшукати в історичних джерелах згадки про понад 20 православних храмів Іоанна Предтечі, що існували на теренах Східної Європи від початку XI до початку XIII ст.:

- Київ, 2 храми: церква Іоанна Предтечі, збудована у XI ст. в Києво-Печерському монастирі біля північно-західного рогу Успенського собору; церква Іоанна Предтечі, монастирський храм на Сетомлі, XI ст.;
- Львів, церква Іоанна Предтечі, друга половина XII ст. або перша половина XIII ст.;
- Полоцьк, церква Іоанна Предтечі, монастирський храм, XIII ст.;
- Переяслав-Хмельницький, церква Іоанна Предтечі, монастирський храм, перша згадка 1126 р.;
- Перемишль, церква Іоанна Предтечі, перша згадка 1125 р.;
- Галич, церква Іоанна Предтечі, монастирський храм, перша згадка 1189 р.;
- Трубчевськ, церква Іоанна Богослова, кінець XII – перша третина XIII ст.;
- Луцьк, церква Іоанна Богослова, єпископська кафедра, перша згадка 1288 р.;
- Керч, церква Іоанна Предтечі, VIII ст.;
- Рязань (так звана Рязанська Україна), церква Іоанна Богослова, монастирський храм, XIII ст.;
- Москва, церква Різдва Іоанна Предтечі, кінець XI – перша половина XII ст.;
- Смоленськ, церква Іоанна Богослова, перша згадка 1180 р.;
- Псков, церква Різдва Іоанна Предтечі, монастирський храм, перша згадка 1243 р.;
- Ростов Великий, 2 храми: церква Іоанна Предтечі на єпископському дворі, перша згадка 1211 р.; церква Іоанна Богослова, монастирський храм, перша згадка 1288 р.;
- Великий Устюг, церква Різдва Іоанна Предтечі, монастирський храм, перша згадка 1262 р.;
- Новгород, відомо принаймні 5 храмів: церква Іоанна Предтечі на Опоках, 1127–1130 рр.; церква Усікновення глави Іоанна Предтечі на Чудинцевій вулиці, 1176 р.; церква Іоанна Предтечі в Росткиному монастирі, перша згадка 1179 р.; церква Іоанна Предтечі на Торговищі біля Німецького двору, перша згадка 1181 р.; надбрамна церква Іоанна Милостивого у Воскресенському монастирі, 1193 р.

Точні дати заснування перелічених храмів на честь Іоанна Хрестителя невідомі. Найчастіше вони датуються за першою згадкою в літописах, проте подібне датування не зовсім точне, адже такі церкви могли існувати і понад сотню років до того моменту, коли потрапили на літописні сторінки. Крім того, слід мати на увазі, що у цьому списку немає храмів, які взагалі не згадувалися в давньоруських літописах.

Звичайно, у кожному з цих міст гіпотетично міг існувати монастир Торвальда. Проте майже всі перелічені церкви були збудовані у XII–XIII ст., тобто після смерті ісландського мандрівника. У жодному з них, окрім Києва, на XI ст. не існувало храму Іоанна Хрестителя. Поки що історики не змогли довести існування такої церкви на вказаний час у Полоцьку. Саме тому першим у списку можливих місць розташування монастиря Торвальда стоїть Київ, де була зосереджена як світська, так і церковна влада Русі. Київ називали святим містом, Новим Єрусалимом і Новим Константинополем. Логічно припустити, що ісландський місіонер, скоріше за все, побудував свою обитель саме у Києві, на берегах Дніпра. Про це свідчить і прискіпливий аналіз текстів давньоісландських саґ. Так, свого часу ісландський учений Г. Віґвуссон висунув оригінальну теорію, згідно з якою саґа розповідає не про монастир Торвальда «на горі, що називається Drofn/Drofn (Др'ювн)», а про його обитель «на горі, на березі річки, що називається Dnopr (Дніпро)»²². Тоді виходить, що Торвальд Мандрівник заснував свій монастир на київських горах, і годі шукати якусь таємничу скелю з не менш таємничою назвою Др'ювн.

У стольному Києві серед багатьох церков, побудованих в XI ст., було принаймні дві на честь Іоанна Предтечі. Одна з них – у самому серці майбутньої Києво-

Печерської лаври, біля її головного храму, Успенського собору, який за свою тисячолітню історію так розрісся вшир, що поглинув давню церкву на честь Іоанна, яка в XI ст. стояла біля його стін. Про будівництво церкви Іоанна Предтечі на території лаври розповідає «Києво-Печерський патерик», у слові 5 «З Іоанном і Сергієм чудо дивовижне, [яке] в божественній Печерській церкві було перед чудесною іконою Богородичною». Згідно з джерелом, невелика двоярусна чотиристовпна церква святого Іоанна Предтечі була зведена коштом Іоанна і Захарії у XI ст. у безпосередній близькості від Успенського собору. Її перший ярус відділявся від основної споруди собору, вхід до церкви був із західного боку, вхід на другий ярус орієнтувався на південь, із цього ж боку вона сполучалася з хорами собору.

У XVII–XVIII ст. головний храм лаври неодноразово перебудовували і в результаті невеличка церква Іоанна Предтечі опинилася всередині Успенського собору. 3 жовтня 1941 р. він був висаджений у повітря. Потужний заряд вибухівки, який не залишив каменя на камені від цієї грандіозної споруди, було закладено саме під фундаментом церкви Іоанна Предтечі.

У 1970–1972 рр. було проведене ґрунтовне археологічне дослідження залишків Іоанно-Предтеченської церкви й Успенського собору. Результати робіт викладено у статті М.В.Холостенка²³. Археологи підтвердили, що церква була збудована в XI ст. і являла собою чотиристовпний храм із трьома апсидами. Внутрішні стовпи першого поверху мали хрещату форму, між ними на подіумі купель знаходилася хрещальня. Церква мала підвал, який у XIX ст. було сполучено з підвальними приміщеннями собору у північній частині нартексу. Під завалами першого ярусу була виявлена смальта – ця знахідка дала підстави вважати, що в XI ст. хрещальню прикрашала така ж мозаїка, як і Успенський собор.

Напередодні відзначення 2000-ліття Різдва Христового Успенський собор було відновлено в архітектурних формах XVIII ст. Церква Іоанна Предтечі відбудована як храм у храмі в північно-західному крилі собору. Відомо, що під фундаментом Іоанно-Предтеченської церкви й Успенського собору перебуває багато стародавніх поховань, проте вони були досліджені лише частково, а найголовніші з них (гробниці преподобного Феодосія, князя К.Острозького та ін.) так і не було виявлено.

На жаль, у «Києво-Печерському патерику» немає жодного слова про варяґа Торвальда Мандрівника, проте це зовсім не означає, що цей відомий ісландець не міг побувати на київських пагорбах. Крім того, відомо, що серед фундаторів Успенського собору був інший норман – Шимон. Саме він на виконання власної обітниці зробив перший внесок у будівництво храму, саме його золотим паском князь Святослав визначив розміри майбутньої споруди²⁴. О.Пріцак довів належність першого благодійника Печерського монастиря Шимона до норвезької династії Семінґів²⁵. Відомо, що варяґ Шимон був похований в Успенському соборі, але його гробниця до сьогодні не знайдена.

Неподалік від Києво-Печерської лаври є ще одна пам'ятка руських часів – Варязька печера. Практично всі історики сходяться на думці, що вона – найстародавніша на території лаври. Підставою для такого висновку служать літописні відомості про Варязьку печеру. «Києво-Печерський патерик» описує заснування печерського монастиря у розділі «Нестора мниха обители монастиря Печерського, сказание что ради прозвася Печерський монастырь. Слово 7»: «Нѣкый благочестивый муж от града Любеча» повернувся на Русь з Афона (Святої Гори), «нача ходити по дебрем и по горами по всѣм мѣстом, и на Берестово прииде и обрѣтъ печеру, и вселися въ ню, юже бѣша ископали варязи, и в ней пребысть въ велицѣм въздрѣжаніи»²⁶. А в Густинському літописі під 1013 р. (6521 р. «від створення світу») читаємо: «Прійде первѣе в Кієвъ преподобный отецъ нашъ Антоній отъ Святыя Горы и вселися въ пещеру Варязскую»²⁷.

Хоча офіційною датою заснування Печерської обителі є 1051 р., як бачимо, задовго до цього тут уже існувала Варязька печера. І це дуже важливо для нашого дослідження. Саме у Варязькій печері знайшов притулок засновник обителі – преподобний Антоній. Саме звідси розпочалася тисячолітня історія найбільшого монастиря Русі.

Таким чином, проаналізувавши історію створення Печерського монастиря у Києві, доходимо висновку, що Варязька печера – найдавніше рукотворне утворення на його території, точна дата виникнення якого невідома. Але достеменно відомо, що це відбувалося задовго до заснування самої Печерської обителі – десь на початку XI ст., або навіть раніше. Можна напевно стверджувати, що це підземелля у далекому минулому було пов'язане з варягами та, можливо, із першим християнським центром у Києві. Відповіді на всі запитання можуть дати лише ґрунтовні наукові дослідження Варязької печери. У 2006 р. нами у Варязькій печері був проведений великий обсяг науково-дослідних робіт, основні результати якого опубліковано²⁸.

Давньоруські джерела, зокрема «Проложне сказання про перенесення до Києва перста святого Іоанна Хрестителя», розповідають про ще одну київську церкву Іоанна Предтечі на Сетомлі та замський монастир поблизу неї. Ідеться про дарування князем Володимиром Всеволодовичем Мономахом «у літо 6000» (1092 р.) дорогоцінної реліквії, а саме перста Іоанна Предтечі, одному із замських київських монастирів – церкві святого Іоанна на Сетомлі, біля Купшина монастиря. Річка Сетомля, яка згадується у літописах під 1036, 1065, 1150 рр., протікала на захід від Києва в районі Сухої Либеді та Надового озера, поблизу дороги на Білгород. Вона мала знаходитися неподалік від північно-західного передмістя, оскільки автор ототожнював розташований на ній Купшин монастир з обителлю «святого Іоанна в Копиревому кінці». У повноводній Сетомлі київські рибалки неводами ловили рибу, а під час панічної втечі з-під стін Києва тут потонуло чимало печенігів (1036 р.).

Із давньоруських джерел зрозуміло, що Сетомля становила собою досить віддалену замську водну артерію, яка починалася на розгалуженні білгородської і вишгородської доріг. Зараз історики ведуть активні дискусії про те, де ж саме перебувала церква Іоанна Предтечі та обитель. Є кілька версій, кожна з яких потребує ретельного доопрацювання.

Тепер більш детально розглянемо можливість заснування Торвальдом Кодранссоном монастиря поблизу давньоруського міста Полоцька. Наша увага до цього міста пояснюється тим, що в одній із редакцій давньоісландської «Саги про хрещення» (XIII ст.), окрім Києва, згадується Полоцьк²⁹.

У зазначеному творі наведено кілька руських топонімів: Русь (Rúzia), Київ (Kænugarðr), Дніпро (Nepр), Полоцьк (Pallteskju). Відразу треба зауважити, що білоруське місто Полоцьк ніколи не перебувало у центрі історичних подій, і не мало такого політичного та церковного значення, як Київ. О.Пріцак спробував пояснити факт заснування Торвальдом монастиря не в Києві, а в Полоцьку якимись попередніми торговельними або родинними зв'язками ісландського мандрівника³⁰. Таке пояснення має певний сенс, адже на початку X ст. через Полоцьк проходив альтернативний варіант шляху «з варяг у греки». Торгові судна, що рухалися з Балтійського моря Західною Двіною через Полоцьк до Дніпра, оминали таким чином Великий Новгород. Нерідко через це між двома містами виникали досить серйозні суперечки, що не вщухали до XII ст. Проходження великого торговельного шляху через Полоцьк неабияк сприяло процвітання та зростанню міста.

Одночасно з припущенням про торговельні або родинні зацікавлення Торвальда О.Пріцак висловив думку, що заснована ним обитель могла розташовуватися на острові Двінський Острог, на річці Західна Двіна, навпроти старого центру

міста Полоцька, собору Святої Софії та фортеці³¹. Відомості про церкву Іоанна Предтечі на цьому острові можуть бути датовані XIII ст.³²

У деяких працях, присвячених перебуванню Торвальда в Полоцьку, наводиться посилання на географічний словник П.П.Семенова-Тянь-Шанського³³, в якому є вказівка на те, що на зазначеному острові колись існував монастир Іоанна Предтечі. Вважають, що Іоаннова обитель виникла у XII–XIII ст.³⁴ Але навіть існування такого монастиря не є доказом перебування там ісландця Торвальда Кодранссона.

Крім того, деякі дослідники взагалі поставили під сумнів рядки саги, що приписуються скальдові Бранду, про якого нічого не відомо, окрім власне декількох рядків, процитованих у «Сазі про хрещення». Не виключено, що Бранд міг бути вигаданим персонажем, а рядки про Полоцьк написані самим автором саги³⁵.

У фундаментальній праці В.В.Зверинського під номером 1650 подано докладну інформацію про церкву Іоанна Хрестителя та Іоаннівський монастир на Екиманському острові на річці Двіні, навпроти міста Полоцька³⁶. Автор твердить про заснування цієї церкви і монастиря поблизу неї не Торвальдом Кодранссоном на початку XI ст., а полоцьким князем Онуфрієм наприкінці XIV ст. Крім того, цей храм згаданий ще у 1509 р. поряд з ім'ям ігумена Єфимія.

Деякі історичні документи стосовно полоцької церкви Іоанна Предтечі були опубліковані у книзі «Белоруссия в эпоху феодализма». Зокрема з них ми дізнаємося, що у 1399 р. полоцький князь Онуфрій подарував бортні землі цій церкві та Іоаннівському монастирю на острові посеред Західної Двіни: «А в церкву святого Іоанна і в наш монастир, і в села, і у святого Іоанна не вступатися нікому. А володарю з ігумена Іоанна з нашого монастиря Островського оброку не брати. А від кого буде якась образа нашому монастирю, доповідати про це самому князю»³⁷.

Найбільш повний каталог усіх пам'яток давньоруської архітектури домонгольського періоду склав П.А.Раппопорт³⁸, який включив до свого реєстру всі кам'яно-цегляні церковні споруди, що були збудовані на теренах Русі від X ст. до 40-х рр. XIII ст. Сюди також увійшли церкви, що збереглися, або були зруйновані, але про них залишилися хоча б мінімальні відомості. Стосовно полоцького храму Іоанна Предтечі у книзі П.А.Раппопорта немає жодного слова. Це й не дивно, адже інформація про існування цієї церкви до монголо-татарського нашествия відсутня. Перша документальна згадка про полоцьку церкву Іоанна датована лише кінцем XIV ст. Згадка про Полоцьк у давньоісландській сазі не може слугувати доказом існування тут храму Іоанна Предтечі майже на 400 років раніше, тобто на початку XI ст. До сьогодні не збереглися не тільки полоцький храм і монастир XIV ст., але й навіть стародавні підмурки цих церковних споруд. Археологічні дослідження у цьому районі не проводилися взагалі, а тільки на їх основі можна було б твердити про існування тут церкви у далекому XI ст. і точно датувати спорудження храму Іоанна Предтечі у Полоцьку.

Тим більш дивними видаються нам активні зусилля деяких білоруських краєзнавців подати закінчення історії життя Торвальда як цілком з'ясоване і зрозуміле. Такі статті час від часу з'являються у білоруській пресі. Приміром, А.Катлярчук стверджує, що Торвальд був першим християнським місіонером на білоруських землях. А оскільки на початку XI ст. ще не існувало поділу християн на православних і католиків, то Торвальда можна вважати найпершим білоруським святим. Полоцький князь Ізяслав і княгиня Рогніда нібито самі звернулися до візантійського імператора, аби він надіслав до них місіонера задля заснування монастиря у князівській столиці. Коли Рогніда та Ізяслав майже одночасно пішли з життя (відповідно, 1000 і 1001 рр.), то Торвальдові довелося відправити за ними тризну. Невдовзі після цих подій, у 1002 р., помер і сам Торвальд Мандрівник. Тут же з'явилася версія про поховання його неподалік від могили князя. А.Катлярчук

навіть пропонує встановити на острові посеред Двіни, де ймовірно існувала церква Іоанна Предтечі, капличку на честь Торвальда Мандрівника³⁹.

Нас дивує не кількість і якість версій стосовно можливої місії Торвальда до Полоцька, а та зацікавленість, яка останнім часом проявляється до самої постаті ісландського подорожника в Білорусії. Ім'я Торвальда Мандрівника потрапило навіть на сторінки «Енциклопедії історії Білорусії»⁴⁰. Рік його народження не визначено навіть приблизно, рік смерті – близько 1002 р. Самого Торвальда (Thorvalde Kodransson) подано чи не як офіційного представника візантійського імператора. Можливим місцем його поховання вважають острів посеред Двіни, що раніше називався Травен і де був розташований монастир св.Іоанна (Яна). Існують також інші версії локалізації монастиря Торвальда, наприклад на горі Рогніди на півострові Перевіз між річками Ушча і Дриса.

Пошуки таємничої гори Дрьовн поки що не призвели до будь-яких результатів. Згідно з основним перекладом давньоісландської саги, могила Торвальда Мандрівника розташована на високій горі, на Дрьовні⁴¹. Оскільки гори з подібною назвою ніде не виявлено, то знову довелось звернутися до першоджерел. Виявилось, що це могло означати, що поховання було у верхів'ях ріки з назвою Дрьовн. Між Полоцьком та Двінськом тече річка Друя, на яку й звернули свою увагу дослідники. Проте Друя занадто віддалена від Полоцька, тож цю версію відкинули.

Перспективним для пошуку можливого місця розташування монастиря Торвальда деякий час вважали околиці міста Брацлава Завілейського⁴². Ця територія на північному заході Білорусії, на кордоні з Литвою, багата на топоніми, близькі до Дрьовн – зокрема, тут розташовані озера Дривяти і Дрисвяти та ін.⁴³ У 6 км від Брацлава на Масковицькому городищі у 1978 р. археологи виявили понад сто фрагментів кісток із рунічними написами⁴⁴. Знахідки датували XI–XIII ст. Історики дійшли висновку, що тут, можливо, перебували варязькі найманці на службі у полоцького князя. Саме у цьому місці ймовірно міг бути похований ісландський місіонер Торвальд Кодранссон. Проте, звісно, поховання не знайшли. Пошуки монастиря теж нічого істотного не принесли.

Таким чином, на даний час нічого невідомо про локалізацію на території сучасної Білорусії ані монастиря Торвальда, ані його могили, ані загадкової гори або ж річки. Що стосується назви «Дрьовн», яка, на думку деяких дослідників, не є характерною для слов'ян, можна згадати слов'янське плем'я древлян, що жило у межиріччі Случі, Прип'яті і Тетерева⁴⁵. Головне місто древлян Іскоростень було спалене під час древлянського повстання 944–945 рр. За князювання Володимира Святославича ці землі отримав Святослав Володимирович, після вбивства якого їх приєднали до Київської землі. Вважаємо, що варто було б пошукати топоніми, близькі до назви Дрьовн, у колишніх древлянських краях.

Відтак, можемо дійти деяких висновків. Наукові дослідження перебування скандинавів на руських теренах мають бути продовжені. Вивчення життя та діяльності званого ісландця – Торвальда Кодранссона (Мандрівника), є важливим та актуальним як для українських науковців, так і для ісландських фахівців (про останнє свідчить опублікування в ісландській пресі статті про наші дослідження діяльності Торвальда Мандрівника⁴⁶).

Торвальд Кодранссон, безумовно, особа історична. На користь цього свідчать давньоісландські саги і численні розвідки закордонних учених. Наприкінці X ст. він відіграв важливу роль на першому етапі прийняття християнства в Ісландії, коли разом із саксонським єпископом Фридрекком охрестив частину населення цієї острівної країни.

Торвальд Кодранссон був непересічною особистістю, його поважали правителі різних країн, серед яких королі Данії (Свейн Вилобородий) та Норвегії (Олав Трюгтвасон), а також імператор Візантії Василій II, під час правління якого той побував у Константинополі. При подальшому дослідженні важливо вивчити істо-

рію взаємин між київським князем Володимиром Святославичем і першим християнським євангелістом Ісландії Торвальдом Кодранссоном, який свого часу перебував у Києві, імовірно двічі – перший раз дорогою з Норвегії до Єрусалима, а другий – на шляху з Константинополя в північні землі.

Маршрут, яким Торвальд мандрував до Константинополя і Святої Землі, повністю збігався з великим торгівельним шляхом «із варяг у греки», що поєднував північні країни з Візантією і розпочинався на узбережжі Балтійського (Варязького) моря та пролягав через Новгород (або Полоцьк) річковими системами Русі. Кінцевим пунктом було місто Константинополь – столиця Візантійської імперії, а головною зупинкою – Київ, розташований приблизно посередині маршруту.

Давньоісландські саги розповідають про заснування Торвальдом Мандрівником монастиря в Русі, деє поблизу церкви Іоанна Предтечі. Це опосередковано підтверджується відомостями з давньоруських літописів про будівництво монастирів на шляху «з варяг у греки» за часів князя Володимира. На даний час локалізація обителі Торвальда невідома, тому ми зібрали історичні відомості про всі давньоруські храми на честь Іоанна Предтечі, зосередивши увагу на Києві та Полоцьку як найбільш імовірних містах, де Торвальд Мандрівник міг заснувати свій монастир. На нашу думку, Київ набагато перспективніший у цьому плані, аніж Полоцьк, адже церква Іоанна Предтечі у Полоцьку датується кінцем XIV ст., тоді, як у Києві за часів Торвальда вже було дві Іоанно-Предтечинські церкви. Необхідно продовжити пошуки, залучивши до цього фахівців з історії церкви.

Загалом слід зазначити, що нами був зроблений лише перший крок на довгому науковому шляху. Попереду важливі роботи, які вимагають залучення висококласних фахівців із різних галузей знань. Остаточним результатом даного дослідження стане виявлення поховання Торвальда Кодранссона (Мандрівника) і встановлення пам'ятного знака на честь цього визначного ісландця.

Пам'ятний знак на честь 1000-ліття християнської місії Торвальда Мандрівника та єпископа Фридріка, встановлений у 1981 р. поблизу Рейк'явіка (Ісландія)

- ¹ Джонс Г. Викинги. Потомки Одина и Тора. – Москва, 2003. – С.275.
- ² Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – Т.2. – К., 2003. – С.268.
- ³ The Complete Sagas of Icelanders. – Reykjavik, 1997. – Vol.V. – P.357–369.
- ⁴ Biskupa sökur. – Reykjavik, 2003. – В.1. – Н.2. – Р.49–89 (Islenzk fornrit. – В.XV. – Н.1).
- ⁵ Глазырина Г.В. Древнерусские города в древнескандинавской письменности. – Москва, 1987. – С.102–105.
- ⁶ Глазырина Г.В. О генеалогии исландца Торвальда, странствовавшего на Русь в X веке // Древнейшие государства Восточной Европы. Генеалогия как форма исторической памяти. – Москва, 2004. – С. 78–94.
- ⁷ Моует Ф. От ариев до викингов, или Кто открыл Америку. В поисках арктического Эльдorado. – Москва, 2004. – С.331.
- ⁸ Глазырина Г.В. О первой христианской миссии в Исландии // XV конференция по изучению истории, экономики, языка и литературы скандинавских стран и Исландии: Тезисы докладов. – Ч.1. – Москва, 2004. – С.151–154; Islandske Annaler / G.Storm. – Christiania, 1888. – В1. – Р.16, 48, 104.
- ⁹ The Complete Sagas of Icelanders. – P.362.
- ¹⁰ Íslendingabók. – Ithaca, 1930. – В.1. – Р.54.
- ¹¹ Сага о гренландцах // Исландские саги / Под общ. ред. О.А.Смирницкой, пер. М.И.Стеблин-Каменского. – Санкт-Петербург, 1999. – Т.1. – С.454.
- ¹² Там же. – С.472.
- ¹³ <http://www.pravoslavie.ru/put/070727131828.htm>
- ¹⁴ Див.: Прицак О. Указ. праця. – С.271.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Глазырина Г.В. Редакции рассказа о поездке Торвальда Путешественника на Русь // Общество, государство, верховная власть в России в средние века и раннее новое время в контексте истории Европы и Азии (X–XVIII столетия): Мат. междуна. конф. – Москва, 2005. – С.104–108.
- ¹⁷ Biskupa sökur. – В.1. – Н.2. (Islenzk fornrit. – В.XV. – Н.1).
- ¹⁸ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – Москва, 1994. – С.202.
- ¹⁹ Там же. – С.197.
- ²⁰ Мохов А.С. К вопросу о паломничестве норвежского конунга Гаральда Гардара в Иерусалим и Святую Землю // Sacrum et profanum: Вып.1: Культ святых мест в древних и современных религиях. – Севастополь, 2005. – С.121–128.
- ²¹ Див.: Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях // Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей XI–XII вв. – Москва, 2001. – 113 с.
- ²² Дашкевич Н. Приднепровье: Киев по некоторым памятникам древнесеверной литературы // Университетские известия. – К., 1886. – Т.26. – Кн.11. – С.220–242.
- ²³ Холостенко М.В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976. – С.131–165.
- ²⁴ Хведченя С.Б., Качан Р.І. Засновники Успенського собору Києво-Печерської лаври: історіографія питання // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2006. – Число 13. – Ч.2. – С.112–126.
- ²⁵ Прицак О. Указ. праця. – Т.1. – К., 1997. – С.453.
- ²⁶ Києво-Печерський патерик / Пам'ятки мови та письменства давньої України / Вступ, текст, примітки Д.І.Абрамович. – К., 1930. – С.16.
- ²⁷ Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1843. – С.261.
- ²⁸ Хведченя С.Б. Варязька печера – унікальна пам'ятка історії та культури Київської Русі // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2007. – Число 10. – С.64–101.
- ²⁹ Biskupa sökur. – В.1. – Н.2. (Islenzk fornrit. – В.XV. – Н.1).
- ³⁰ Прицак О. Указ. праця. – Т.2. – С.272.
- ³¹ Там само. – С.271.
- ³² Загорюльский Е.М. Археология Белоруссии. – Минск, 1965. – С.171; Алексеев Л.В. Полоцкая земля. – Москва, 1966. – С.135.
- ³³ Семёнов-Тянь-Шанский П.П. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1868. – С.165–166.

³⁴ Штыхов Г.В. Древний Полоцк IX–XIII вв. – Минск, 1975. – С.31.

³⁵ Прицак О. Указ. праця. – Т.2. – С.271.

³⁶ Зверинский В.В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, с библиографическим указателем. – Санкт-Петербург, 1897. – Т.III: Монастыри, закрытые до царствования императрицы Екатерины II. – С.74.

³⁷ Белоруссия в эпоху феодализма. – Минск, 1959. – Т.1. – С.109.

³⁸ Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. – Ленинград, 1982.

³⁹ Катлярчук А. Торвальд Вандроўнік: Дзе пахаваны наш першы сьвяты? // Наша ніва. – 2005. – №30.

⁴⁰ Энциклапедыя гісторыі Беларусі. – Т.6. – Кн.1. – Мінск, 2001. – С.516.

⁴¹ Сапунов А.П. Сказания исландских или скандинавских саг о Полоцке, князьях полоцких и р.Западной Двине // Полоцко-витебская старина. – Витебск, 1916. – Т.IV. – Вып.3. – С.1–33.

⁴² Ушинская В. О древнем Браสลаве // К 1125-летию Полоцка: Конференция «История и археология Полоцка и Полоцкой земли». – Полоцк, 1987. – С.71–72.

⁴³ Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX–XIII вв. (Очерки истории Северной Белоруссии). – Москва, 1966. – С.173.

⁴⁴ Глазырина Г.В. Древнерусские города в древнескандинавской письменности. – С.105; Дуциц Л.В., Мельникова Е.А. Надписи и знаки на костях с городища Масковичи (Северо-Западная Белоруссия) // Древнейшие государства на территории СССР. 1980. – Москва, 1981. – С.185–216; Дуциц Л.В. Городище Масковичи (к вопросу о порубежных пунктах Полоцкого княжества) // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – К., 1988. – Вып.2. – С.243.

⁴⁵ Энциклопедія історії України. – К., 2004. – Т.2. – С.462.

⁴⁶ Í fótspor Þorvaldar víðförla // Morgunblaðid. – 1.X.2006. – P.10–13.

The article tells about the trip Iceland Evangelist Þorvaldur Koðránsón through «a Varangian the Greeks» Kyiv and Jerusalem, which he made at the beginning of XI century. There is an attempt to determine the location of the monastery established by Þorvaldur on the territory of Rus'. Examples of other Varangians participation in public and political life of Ukraine-Rus' XI.

Ю.А.Мицик*

МАЛЮНОК ІЗ НІМЕЦЬКОЇ БРОШУРИ 1684 р.

У замітці йдеться про виявлений автором у польських архівосховищах цікавий історичний малюнок, опублікований 1684 р. в Німеччині, на якому зображено страту великого візира Кара-Мустафи-паши, що відіграв негативну роль в українській історії другої половини XVII ст.

Під час наукового відрядження до Польщі мені до рук потрапила видана у 1684 р. невелика («у четвірку») анонімна німецька брошура під заголовком «Радісна звістка всьому християнству...» («Der ganzen Christenheit erfreuliche Nachricht...»). Вона зберігається у відділі стародруків бібліотеки Вроцлавського університету під шифром 4 F.2019 a adl.21, а я використав її мікрофільм №45886 із відділу мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві. Дана брошура містить тексти листів із Риму, Венеції, Кракова, «з Польщі» з описом здебільшого двох головних і актуальних подій.

Одна з них стосувалась успішних дій українських козаків на чолі з гетьманом Стефаном Куніцьким проти Османської імперії, зокрема відзначалось, що козаки

* Мицик Юрій Андрійович – д-р іст. наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ).